

A KLASSZIKUS PSZICHOANALÍZIS HATÁSA A HÚSZAS-HARMINCAS ÉVEK MAGYAR LÉLEKTANÁRA ÉS KULTÚRÁJÁRA*

BALOGH TIBOR

A klasszikus pszichoanalízisnek (elsősorban Freud analízisének) a hatása a húszas-harmincas évek magyar lélektanára és kultúrájára jellemző, sokoldalú — intenzív és tartós volt. Freud munkásságának nem pusztán receptív megismerését olyan tudósok és művészek tevékenységének szemlélésével, munkásságának említésével kívánjuk demonstrálni, akik legkarakterisztikusabban (a legkevesebb interferenciával) s talán a legpartneribb módon reprezentálhatják a freudizmus befolyását, a freudizmus sajátos feldolgozását, „beépítését”. Beszámolóink szűkre szabott voltáért mentegetőznünk kell: korábról kezdhetnénk és természetesen legmeghosszabbíthatnánk a jellemezni kívánt időszakot; s ha csak a húszas-harmincas éveknél maradunk is, imponálóbb lehetne a lista, azon kutatók-alkotók névsora, akikről méltán beszélhetnénk még.

Tulajdonképpen két kérdést exponálunk: a pszichoanalízis önreflexiójának problémáját — azt tehát, hogy az általunk kiválasztott korszak analitikusai milyen teoretikus értékelését adták Freud elképzeléseinek, elméletének, s hogyan reflektáltak ezáltal önmaguk elméletére is, hiszen Freud követőiként, a freudizmus művelőiként aposztrófálhatjuk őket, ők maguk is így szituálták munkásságukat; másrészt a kultúra-értelmezés (főként a művészet-interpretáció) problémáját vázoljuk.

*

1. Az első kérdés a legdirektebben filozófiai: a rendszerre, a szemlélet rigorózusan teoretikus elemeire, az emberkonceptióra, az ember és világa viszonyára irányul. Mindenekelőtt Csáth Gézára utalunk. Csáth extrém érdeklődésű és pályafutású személyiség volt. Íróként, esztétaként,

* Eredetileg francia nyelven publikált tanulmány (az Akadémiai Kiadó által a 17. Filozófiai Világkongresszusra megjelentetett *Philosophy and Culture* c. kötetben).

ideg- és elmeorvosként egyaránt számottevőt produkált. Már 1912-ben, akkor tehát, amikor első tanítványai Freud köre szerveződnek (Bleuler, Jung, Abraham, Sachs, Stekel, Rank, Adler), Csáth közzéteszi *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* c. kötetét. Csáth nagyra értékeli Freudot: A tudományos megismerés útját vázolja, a modern természet-tudományokat jellemzi. Szerinte Kopernikusz, Darwin és Freud neve jelzi azt, hogy a világról való ismereteink végleg helyeseknek fogadhatók el. Ami Freud döntő és határjelző felfedezését illeti, ő a megismerő személyiség önismeretének fontosságára figyelmeztet. Az önismeret lelki egészségünket szavatolja, s igen komoly ismeretelméleti akadályok elhárítására képes.

Csáth szerint a társadalmi evolúció a kultúrtársadalmak folytonos differenciálódását, az egyének szellemi evolúciójának élénkülését, nekilendülését eredményezte. Olyan sajátos korrelációt konstatálhatunk, amelyben az egyén és az összesség fejlődése kölcsönösen feltételezi és előidézi egymást. Az aktív emberismeretre intencionál bennünket a jelzett összefüggés; erre készítet a gazdasági szükség és a szellemi élet evolúciója. Csáth szerint az újkor embereinek önismerete nem spekulatív, nem nagy elméletekkel dolgozó, hanem praktikus, oki relációkat kereső. Az adekvát önismeret teszi érdekessé számunkra a többieket, készítet bennünket mások megismerésére. Az emberismeret legfőbb segítőjeként Freudot nevezi meg Csáth. A Freud által teremtett modern pszichológia státusát a természettudományi helyzet jellemzi, az, hogy végképp elszakadt a filozófiától — figyelmeztet Csáth.

Csáth esetében Freud hatásáról szólhattunk; *Ferenczi Sándor* esetében azonban a hatás kölcsönösségét említhetjük. Noha — főként kezdetben — Freud szerepe a domináló, a túlsúlyos, később az impressziók, befolyásolások kétirányúak lesznek. Csáth impresszionistábban reagált Freudra, kötődése élményre alapozódóbb volt, mondhatjuk talán: bevezetőbb jellegű (ezért is hivatkoztunk rá annak ellenére, hogy az általunk vizsgított szigorú időhatárhoz nem illeszkedik, hiszen Csáth már 1919-ben meghalt).

Ferenczi a klasszikus pszichoanalízis egyik legismertebb művelője. Képességeit Freud is értékelte; az, hogy a húszas évek végén tett amerikai látogatása idején radikalizálódott Ferenczi nézete, s emiatt meglazult Freudhoz fűződő kapcsolata, hogy Freud kritizálni kezdte Ferenczit, véleményünk szerint elsősorban metodikai kérdéseknek tulajdonítható. Olyan metodikai eltéréseknek, amelyek konfliktushoz vezettek, amelyek azonban közvetlen filozófiai evidenciával nem bírnak, ezért számunkra nem is relevánsak.

A pszichoanalitikus mozgalomban mindenesetre Ferenczi volt a legortodoxabban freudista (legalábbis 1926-ig): a Freud—Jung-szakítást is részben ő provokálta ki. Ferenczire úgy hatott Freud, hogy e hatás nem akadályozta őt szuverén elméletek kidolgozásában. Egyetlen pél-

dára utalunk: a valóságérzék fejlődésének négy fázisát megnevezve Ferenczi két fázist Freudtól származtat át, de a négy etap kidolgozása végül is olyan önálló teljesítménye, amely kiinduló elméletté vált pl. Rapaportnál, White-nál, hasonlóan jelenik meg Piaget-nél, Canonnál és így tovább.

Csáthnak a pszichoanalízis főként azért imponált, mert úgy gondolta, hogy az a determináltság hangoztatásával, az ok—okozati összefüggések rigorózus felkutatásával természettudományos szabatossgot ígér. Ferenczi viszont épp a természettudományoktól választja el a pszichoanalízist; szerinte, ami a lelki jelenségekből mérhető, képletekbe foglalható, kísérletekkel felderíthető, az lelkivilágunk elemi és csekély része. (A tudatalatti jelentőségére is a „Natur-Experiment”-ek hívták fel a figyelmet.) Hangoztatja: a kísérleti lélektan egzakt, de tanulság nélkül való; a pszichoanalízis viszont inegzakt ugyan, de nem is jetett összefüggéseket mutat ki, és a lélek eddig hozzá nem férhető rétegeit tárja fel. Ferenczi is nagyon sokat vár a pszichoanalízistől: a hipokrizis, a dogmák, a tekintélyuralom megszűnését, az önkritika képességének kialakulását, elterjedését. Olyan nemzedék felnevelődését, amely nem fojtja el, hanem megtanulja tudatosan elviselni természetes — a kultúrával olykor összeütköző — ösztöneit, vágyait. A pszichoanalízist elméleti tudománynak tartja, de ugyanakkor kijelenti: a lelki történés determináltságának körülményeire vonatkozó pszichoanalitikus fejtegetések közvetlenül gyakorlati jelentőségűek is.

Elismerve Jung inspiráló hatását, Jungról és Adlerről úgy ír Ferenczi, mint olyanokról, akiknek tevékenysége nem jelent haladást a neurozisztanban, sőt visszaesést jelent, a pszichoanalízis előtti helytelen irányokra, letérést a tisztán tudományosról a filozófiai, teológiai spekulációkra. Érdekes egyébként ahogyan más analitikusok tevékenységét elemzi, illetve az analízishez is vonzódní látszó gondolkodók hipotéziseire reagál. Ferenczi kritizálta többek között Mach *Kultur und Mechanik* c., 1915-ös művét is. Ferenczi úgy gondolta: Machot ambíciója a pszichoanalízis eredményeinek felhasználására bírja rá, hiszen sajátos „megismételt visszaemlékezési kísérletei” mintegy erre intencionáltak. Mach azt választotta vizsgálati tárgyául, hogy a mechanika őstörténetét az individuális lelki élet szisztematikus genetikai vizsgálatával tárja fel; közismert ugyanis, hogy a gyermekkor lelki tendenciáiban fajtörténeti élmények is vannak. Analógiát konstatálhatunk az emberiség kultúrtörténete és az individuum lelki fejlődésének története vonatkozásában. Fel kell azonban tárunk — figyelmeztet Ferenczi — a *szükségletet* mint fejlesztő motívumot; az analógia két komponense csak a szükségletek motívumának a leírásával, a szabad asszociáció — s általában az analitikus módszerek alkalmazásával —, a tudattalan háttér leírásával történhet meg. Mindezek hiányoznak Machból, s egyoldalúvá, részszerűvé

teszik művét; Ferenczi szerint az egyoldalúság érzését csak fokozza az, hogy Mach pusztán a mechanikus képességek fejlődésével foglalkozik.

Ferenczi „ortodox freudista” mivolta határozottan manifesztálódik; bárkiről írjon is, a végső minősítő kritérium az, hogy mennyire kerül az illető Freud hatása alá. Dicséri pl. Jonest, mert megelégszik a tények csoportosításával s annyi elmélettel, amennyi ebből a csoportosításból önként, erőszak nélkül adódik (éppúgy, mint Freud — teszi hozzá Ferenczi —, aki óvakodott az elhamarkodott rendszeralkotástól). A bordeaux-i pszichiátriai iskoláról szólva Ferenczi kiemeli: a pszichoanalízis fejlődésben levő tudomány, be kell tehát hogy érje a tények összefoglalásával — tartózkodnia kell a merev meghatározásoktól. Ferenczi Jungról, illetve Adlerről adott értékeléséhez visszatérve: mint ismeretes, Jung csoportja 1914-ben szakad el Freudtól, új irányzatukat *analitikus*, majd *komplex* pszichológiának nevezve el. Ferenczi mindenesetre már egy 1913-as Jung-fejtegetésre is igen elutasítóan reagált. Elfogadhatatlannak ítélte azt a majdhogynem karikírozott szembeállítást, amely Jung extravertió—introvertió fogalompárjában mutatkozik meg. Külön kárhoztatja azt a besorolást, amely szerint Freudra az extravertió, Adlerre pedig az introvertió lenne jellemző. (Előbbi materialisztikus, empirikus, szenzualista, rendszerképzésre képtelen, a kauzalitást preferáló gondolkodóként, utóbbi idealizáló, vallásos, racionalisztikus, szisztematizálni óhajtó, finalisztikus gondolkodóként van feltüntetve Jung tipológiájában.)

Az adleri törekvés legfőbb hibája Ferenczi szerint a filozófiává terebélyesedés. Ferenczi méltányolja Adler helyes megjegyzéseit, szellemes biológiai és jellemrajzi gondolatait, az agressziós ösztön adleri leírásának bizonyos elemeit. De elhibázottnak tartja a lelki determinizmus koncepciójának feladását. Adler filozofikus beállítódásáról azt írja: „A filozófiai rendszerek (...) nem egyebek, mint annak a türelmetlenségnek a kifejezői, hogy valóban létező bizonytalanságokat nem vagyunk képesek elviselni; a rendszeralkotás a kételyek legyőzésének a kényszere; egy varázsütésre nyugalmat szerez a filozófusnak és felmenti azon kötelesség alól, hogy félős, vonakodó próbálgatásokkal kelljen kísérleteznie. Akármilyen boldog a filozófus lelkiállapota, mi nem irigyeljük érte, hanem a belső harmóniáról egyelőre lemondva, megelégszünk azokkal a valóságos értékekkel, amiket a pszichoanalízis nyújt nekünk.”¹

Azt mondhatjuk: Ferenczi, akit a *budapesti iskola* névvel jelzett gyógyító és kutató közösség vezetőjeként, az 1913-ban szerveződött „Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület” irányítójaként is számon tartunk, egyik fontos feladatának Freud védelmét, az autentikus (freudista) pszichoanalízis bemutatását, terjesztését érezte. Aforisztikus jellemzésünk-

¹ Dr. Ferenczi Sándor: *A pszichoanalízis haladása*, Értekezések. Budapest 1919, 182—183. oldal.

ben azt próbáltuk demonstrálni, miként hat Freud Ferenczire. Ami Ferenczinek a klasszikus pszichoanalízisre gyakorolt hatását illeti, úgy véljük, hitelesnek minősíthetjük Pfeifer állítását: „... Freud után senki sincs, aki annyi módosítással gazdagította s fejlesztette volna tovább a lélekelemző technikát, mint ő.”²

Ferenczi (akárcsak Freud) távol óhajtja tartani a pszichoanalízist a filozófiától; figyelmeztet az egzakt természettudományok és a pszichoanalízis eltérésére; a determinizmus-felfogás respektálására, a kauzalitás szerepének kitüntetésére szólít fel. Mindezek persze nemcsak rá jellemzőek; ugyanezt a koncepciót teszi magáévá Ferenczi egyik legtehetségebb tanítványa, a szintén világhírű *Hermann Imre* is, akinek fő műve, *Az ember ősi ösztönei* 1943-ban jelent meg. Aki (Ferenczihez hasonlóan) úgy újít, hogy soha nem távolodik el a klasszikus lélekelemzéstől.

Alexander Bernát filozófiai-esztétikai életművének integráns része az analízis-interpretáció. 1923-ban megjelent, Spinozáról írott kötetében rokonságot mutat ki Spinoza némely pszichológiai érvényességű megállapítása és Freud pszichoanalízise között (Alexander kimutatja pl. a freudi elfojtáselmélet és az ambivalencia-jelenség spinozai előképeit). Nagyon lényeges — témánkat illetően — az a szintén 1923-hoz kötődő értekezés is (A tudattalan lelki életről), amelyben Alexander Leibnizre apellálva értelmezi a *tudattalant*; értelmezése eltér Freudétól. Jelentősnek gondoljuk egyébként épp a tudattalan alexanderi felfogása szempontjából azt a bírálatot is, amellyel ő Schopenhauer és Hartmann koncepcióját elfogadhatatlanul pesszimistának ítéli. Szemere Samu, aki bevezető tanulmányt írt Alexander Bernát: *A művészet (Válogatott tanulmányok)*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1969, c. kötetéhez, megjegyzi: Alexander kreativitása gyermekeiben is folytatódott — két fia közül az egyik világhírű pszichoanalitikus, a másik jelentős kémikus lett. Érdemes lenne megpróbálni nyomon követni Alexander Bernátnak a pszichoanalitikus Alexanderre gyakorolt hatását!

Pszichoanalitikusként is számon kell tartanunk *Róheim Gézát*, aki 1915—16 folyamán Ferenczihez is járt analízisre, s 1918 szeptemberé-

² Pfeifer Zsigmond: „Ferenczi Sándor újításai a lélekelemző technikában”, in: *Pszichoterápia*. A válogatást készítette, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: Buda Béla. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1981, 99. oldal.

Freud magyarországi útjait illetően: felkereste Ferenczit Pápán, amikor az ott katonai kötelezettségének tett eleget, s Budapestre is ellátogatott (1918 szeptemberében): az 5. nemzetközi pszichoanalitikai kongresszuson elismerően nyilatkozott Ferenczi terápiás gyakorlatáról.

Nem kívánjuk elemezni a Freud—Ferenczi szakítás motívumait, mivel — jóllehet lényeges — véleményünk szerint filozófiailag kevésbé releváns. A Ferenczi által elkövetett „technikai tévedéseket” szavá tevő freudi megnyilatkozást illetően egyébként Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa, Budapest 1973, (Fordította: Félix Pál) 628. oldalára hívjuk fel a figyelmet.

ben ismeretséget köthetett Pesten Freuddal. 1921-ben Freud-díjjal jutalmazták azért, mert a pszichoanalízist más szakterületen (a néprajzban) kiválóan alkalmazta. Róheim etnográfiai, kulturális antropológiai stúdiumai összefonódtak a klasszikus pszichoanalízissel. Ez esetben is csak jelzésszerűen: kiemelhetjük a primitív népek életéről, szokásairól, lelki alkatáról analitikus szempontból író Róheim eredményeit, az 1925-ben megjelent *Magyar népből és népszokások* c. kötetét, s azokat az 1936-ban publikált tanulmányait, amelyekben Freudról és az antropológiáról, a pszichoanalízis tudományos jelentőségéről, valamint a pszichoanalízis, az antropológia és a folklór néhány kérdéséről ír. Róheim egyébként egyik írásában arról szól: számára „Freud és a pszichoanalízis minden más hatásnál többet jelent”.³

Szondi Lipót 1937-ben kezdett sorsanalitikai kutatásának kiindulóhipotézise szintén az a feltevés, hogy az emberi egzisztencia *nem véletlen*. Ő úgy gondolja — s ezzel el is távolodik Freudtól —, hogy az ember egyéni *terv* szerint éli le életét. Cselekedetei, választásai (barát-, pálya- és párválasztása), megbetegedései determináltak, s halála is meghatározott. Szondi szerint az emberi életen egy „terv” vonul végig, az ember életpályája részeiben összefüggő, tervszerű egész — akárcsak egy eposz vagy egy regény. Szondinál a sorselemzés, az ösztöndiagnosztika célja: kikutatni az egyes ember sorsában azt a tervet, amely életét a születésétől haláláig egészé formálja. Szondi determinizmus-felfogása, kauzalitás-keresése egész életműve szempontjából döntő mozzanat.

Az természetesen inkább csak ambíció, inkább idealizált kép, amit Ferenczi a filozofikusságtól mentes pszichoanalízisről rajzol. Gondoljunk pl. Freud *Totem und Tabu*-jára (1913), *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1932) c. művére, vagy akár Ferenczi „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes” (1913) c. értekezésére. Az imént jelzett alkotások is bizonyítják: *kísérletet lehet tenni a filozófia tendenciózus kikerülésére, e kísérlet azonban, legalábbis ideiglenesen, óhatatlanul megszakad — Freudnál is, Ferenczinél is, Hermann-nál is. A megszakadás, a ruptúra azért szükségszerű szerintünk, mert végső soron minden analitikus metódus, minden, az analitikus gyakorlatra közvetlenül reflektáló elméleti gyakorlat olyan filozófiai absztraktságú teóriát involvál, amely — nyíltan vagy rejtettebben, de — valamennyi pszichoanalitikus életművében megtalálható.*⁴

³ Vö.: Verebélyi Kincső: „Róheim Géza”, *Ethnographia*, 1977, 581. oldal.

⁴ Nem lenne haszontalan azon — többnyire rövid életű — orgánumok számbavétele sem, amelyek a freudizmus magyarországi elterjedtségének dokumentumaiként tarthatók számon. Kettőre utalunk: a *Lélekkutatás* c., 1929-ben indult orvosanalitikai, társadalomtudományi, jogtudományi és pedagógiai szemlére (dr. Feldmann Sándor szerkesztette) és az 1934-ben napvilágot látó *Emberismeretre*. Arra a pszichológiával, grafológiával, pedagógiával foglalkozó lapra, amely első számának előszavában jelezte — szintézist nyújtó tanulmányok fórumává szeretne lenni. A szintézist illetően érdekes az említett előszó

2. A pszichoanalízis önreflexiójának problémája után a pszichoanalízis kultúra-interpretációjáról szeretnénk szólni. József Attila költői és kritikusai, elméletírói életművében is eklatáns a klasszikus pszichoanalízis jelenléte.

Ferenczi — többek között Putnam egyik értekezését bírálva — tiltakozik az ellen, hogy a pszichoanalízist barmely világnézetnek alárendeljék. Azt azonban elfogadhatónak tartja — Freudra utalva —, hogy a metafizika bizonyos problémáit lélektanilag kíséreljék meg magyarázni, sajátos metapszichológiát létrehozva ily módon; a pszichológia legyen bírálója a filozófiának, ám maradjon szuverén, ne kösse magát egyik filozófiai rendszerhez sem. A pszichoanalízis ugyanis tudomány, a filozófia pedig a valláshoz, a művészethez hasonlóan megsejtésekkel dolgozik.

József Attila viszont megpróbálta összehangolni a filozófiát (a marxista filozófiát) és a pszichoanalízist. Kísérletet tett a marxista filozófia és a freudizmus gondolatrendszerének az összeszervezésére — a társadalom és az individuum interferáló problémáinak az összehangolására. Az emberi lét egzisztenciális kérdései József Attilánál ontológiailag, ismeretelméletileg és értékelméletileg egyaránt involváltak a freudizmus felhasználását.

József Attila azon kísérlete, amely Marx és Freud teóriájának szintetizálására irányult, az 1930-as esztendőkből Magyarországon sem számitott éppen extrém próbálkozásnak. Úgy gondoljuk, e problémát illetően Garai fejtegetései igen orientálóak lehetnek számunkra. Garai szerint a marxisták Freuddal szembeni állásfoglalása nem volt egységes. Akadtak közülük olyanok, akik mindenféle tudományos értéket nélkülözöként aposztrofálták Freud tevékenységét; voltak olyanok is, akik elismerték Freud felfedezésének jelentőségét (azt tudniillik, hogy a tudattalant felderítette), ám kifogásolták Freud eredménytelenségét, mondván, tudattalan jelenségek alapját Freud nem volt képes megnevezni, s nem volt képes a *tudattalan* által involvált problémák megoldására sem. Végül akadtak olyan marxisták is, „akik úgy vélték, hogy *Freud* teljesen kielégítő magyarázó elveket talált az egyének lelkivilágának jelenségeire, a hibát csak ott követte el, amikor ezeket az elveket a társadalom egészére kiterjesztette, amikor a társadalmi jelenségeket — az erkölcsöt, a művészetet, a vallást, az egész emberi kultúrát — az egyes emberek lelki jelenségeiből akarta megérteni. A marxisták ez utóbbi cso-

azon fejtegetése, amely szerint a Freud nevével jelezhető új pszichológiai irányzat az ösztönéletre alapozódik, s leleplezi „az ember rejtett és nem vállalt ismeretlen világát, a tudattalant”. Ez a freudi felismerés azonban nem elégséges, hiszen az embert „a maga egyedülvalóságában” fedeztetni fel velünk. Adler érdeme éppen az, hogy ő az ember *társadalmi lény* mivoltát respektáltatja.

portja a marxizmus és a freudizmus egyesítésének eszméjét a húszas–harmincas években magáévá tette”.⁵

Ami József Attila próbálkozásának megítélését illeti, úgy gondoljuk: a marxizmus és a freudizmus sajátos egyesítésének eszméjét a korabeli munkásmozgalom nehézségeinek, ellentmondásainak a felismerése fogalmaztatta meg vele, s annak a párhuzamnak a konstatálása, amely a marxizmus és a freudizmus vonatkozásában talán valóban fennáll.

Az „Egyéniség és valóság” problémáit taglalva József Attila azt írja: az *egyén*, az *egyéni*ség társadalmi folyamat — termék és termelés is. Tárgya és alanya a termelésnek, társadalmi alany és társadalmi tárgy. Az *egyén*, illetve *egyéni*ség (már keletkezésében) tárgya más emberek tevékenységének, társadalmasítottan lesz a társadalmi alanyok tárgyává. Ugyanakkor: az *egyén*, illetve *egyéni*ség mint alany hat a többi emberre. József Attila ebben az 1932-ben írt tanulmányában a neurozist úgy jellemzi, hogy a neurotikus magatartás megjelenését a társadalmi alanynak a társadalmi tárggyal történő szembekerüléséből dedukálja. A neurotikust sajátos társadalmisága neurotizálja — egyfelől pusztán társadalmi tárggyá, másfelől pusztán társadalmi alannyá deformálja. Ebből keletkezik a *neurotikus személyiség* paradoxonja: *egyéni*leg kívánja társadalmasítani az *egyéni*tett társadalmi tárgyat (s ez azért nonszensz, mert, ahogyan jeleztük, az *egyén* maga is társadalmi folyamat terméke és termelése). A neurotikus tevékenysége tudattalan tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól leválasztott erkölcsi. József Attila elfogadja Freud *Totem und Tabu*-jának azt a konzekvenciáját, amely szerint a „vad népek” nem neurotikusok már csak azért sem, mert az ő lelki életük a társadalmi-történelmi intézményükkel adekvát ismereteik tudatosításával folyik.

József Attila szerint a marxizmus az elnyomott proletariátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal terhelt psziché gyógyításának a tudománya. József Attila hangsúlyozza, hogy a marxi filozófia prezentálja: a tudat kialakulásának mindig adott történelmi feltételei vannak; a marxi bölcsélet az emberi tudat alakulásának bölcsellete; a marxi „homo oeconomicus”-elmélet tulajdonképpen nem idegen Freudtól sem, hiszen Freud felleli a neuroziszban is az ökonomiai elvet.

József Attila szisztematikus kísérletet tesz Marx és Freud „összedolgozására”. Kísérletének jellegét érzékeltetendő, idézzük a valószínűleg 1935-ből való „Hegel, Marx, Freud” c. tanulmányának befejező fejtetetését.⁶

⁵ Garai László: „Freud és a modern emberfelfogás”, in: *Szabadságszükséglet és esztétikum*, Tanulmánygyűjtemény. Múzeion Könyvtár 3. Sorozatszerkesztő: Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 136. oldal.

⁶ Ami a tanulmány megírásának előzményeit illeti, a József Attila-kritikai kiadás szerint: a költő-esztéta már 1933–1934-ben hangoztatta a később pa-

„Marx (...) az embert mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és *reális énjéből* következtenet jövőjére. Következetenet van saját tudata számára. A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét, és az ember léte az ő valóságos életfolyamata.’ Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.’ Ehhez kapcsolódik az a nézete, hogy az ember úgy fejlődik, hogy megváltoztatja életkörülményeit, s ezek a megváltoztatott életkörülmények megváltoztatják őt. Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket.

Egy új természettudomány, a pszichoanalízis, azonban azzal a felfedezéssel vált betegek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, amelyeket éppen a valóságos természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-ésszerűen gondolkodó lényben létrejön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, amelynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál.”⁷

Freud *Das Unbehagen in der Kultur* (1930) c. művében a *kultúra* feszélyező voltáról értekezik. Azt állítja, hogy a kultúra túlságosan fékezi az ember erotikus vágyait (ezáltal idegessé teszi), s még inkább fékezi az ember támadó vágyát, agresszivitását (ily módon büntudatos-sá, elégedetlenné, kellemetlenül feszültté téve az embert). A kultúra mintegy hadat üzen az agressziós vágyaknak, ebből a hadüzenetből azonban semmi jó nem származik. Az ember — nem utolsósorban a kultúra pressziójának hála — fékezi, nem teszi külsővé, nem manifesztálja agresszióját, hanem önmagát támadja, illetve időszakonként heves agressziókitörésekkel redukálja a benne felhalmozódó feszültségeket.

Freud szerint a kultúra valódi, immanens feladata az életküzdelem megmutatása; másra nem alkalmas, nem képes pl. barátságot létesíteni (létesíttetni) emberek között. Freud a magántulajdont is az agressziós

pírra vetett nézeteket, sőt egy előzetes polémiáról is tudunk e kérdéskör vonatkozásában.

A kritikai kiadás említi: „A város peremén befejező szakaszától kezdve nyomon követhetjük (...) a marxizmus és freudizmus összeegyeztetése gondolatát. Nyilván ennek legmagasabb fokú, tudományos összefoglalójául készült a ‚Hegel, Marx, Freud.‘ (József Attila *Összes művei* III. kötet: Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958, 455. oldal.)

Kronológiailag nézve egyébként megjegyzésre érdemes, hogy a „Hegel, Marx, Freud” c. tanulmányt először Sándor Pál idézte; de citálta Fejtő Ferenc is, „kiemelve, hogy a tanulmány mélyén rejlt alapkérdés (hol csúszott hiba a számításba...) az 1933-at követő időkben minden gondolkodó marxista főproblémája volt”. (I. m., i. k., i. h.)

⁷ József Attila: „Hegel, Marx, Freud” *József Attila Összes művei* III. kötet: Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958, 268—269. oldal.

vágyból vezeti le. Freud azt állítja, hogy az emberiség sorsának további alakulását a determinálja: a kultúrfejlődés során milyen mértékben lesz képes ténylegesen legyőzni az agressziót, milyen mértékben tud úrrá lenni önpusztító vágyán. Segítséget ehhez a kultúrától nem várhat. Úgy tűnik, hogy a vallás után (gondoljunk a *Die Zukunft einer Illusion*-ra, 1927) Freud a kultúrát is illúzióknak minősíti, s a valláshoz hasonlóan a kultúrát is feladásra érdemes illúzióként aposztrofálja.

József Attila azt állítja, hogy a művészi termék (amely éppúgy áru, mint bármely más termék) társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál. József Attila a művészi tevékenységet az érzéki tevékenységre készítető ösztönből eredezteti. Ehhez az ösztönhöz társul szerinte egy másik erő: amely ha érzéki tárgyától nem tudja is, legalább érzéki céljától elszakítja az ösztönt, szellemi célok felé sarkalva. József Attila úgy gondolja: a műalkotás végső szemléleti mozzanat, amely egy végső szemléleti egészet ad a műalkotás befogadójának — minden kor minden igazán műalkotás értékű objektivációja a világegészet reprezentáló szemléleti egész. E végső szemléleti egész, a teljesség érzéki sóvárgása, a totalitás szemlélésének óhajta az az állandó momentum, amely végső érvként, alapvető igényként a műalkotások nélkülözhetetlenségét igazolhatja (akár a műalkotás létrehozásának, akár elsajátításának aktusára gondolunk).

Ferenczi egy tökéletesebb nemzedék kinevelését várja a pszichoanalízistől. Freud a kultúra pressziójáról beszél. József Attila a társadalmi mozgalmatól várja az önmagát tökéletesítő egyén (egyéniség) önfelépítését; szükségesnek ítéli a művészetet — sajátosan összekapcsolva a művészi tevékenységet és az ösztönt. A pszichoanalízis József Attila szerint segítheti a társadalmi mozgalmat, mert feloldhatja, korrigálhatja a társadalmiasodás zavarait. De nem helyettesítheti a pszichoanalízis a társadalmi mozgalmat. József Attila szerint a kultúrában mutatkozik meg az általános, egyetemes emberi specifikum.

Freud hatása József Attila költészetében is manifesztálódik, erre azonban nem térünk ki.⁸ Nem hagyhatjuk viszont említés nélkül azt a tényt, hogy amilyen általános hatást gyakorolt Freud a húszas—harmincas években a magyar *lélektanra, pszichiátriára*, éppen annyira általános

⁸ A leglátványosabb gesztust — úgy érezzük — mégis idéznünk kell; Freud nyolcvanadik születésnapjára írja József Attila „Amit szívedbe rejtész” c. versét.

„Amit szívedbe rejtész,
szemednek tárd ki azt;
amit szemeddel sejtész,
szíveddel várd ki azt.

A szerelembe — mondják —
belehal, aki él.
De úgy kell a boldogság,
mint egy falat kenyér.

volt a magyar kultúrára, főként az irodalomra — a jelzett időben — gyakorolt Freud-hatás.

A freudizmus kibontakozó, kiteljesedő, majd halványuló hatása nálunk nyilván *különös* sajátosságokat is mutat. Mi ez alkalommal inkább azt az *általános* momentumot hangsúlyozzuk, ami a magyar kultúrát s más kultúrákat is — ebből a szempontból — egyaránt jellemez. Trilling írja: „Az egyetlen olyan pszichológiai rendszert, mely finomság, összetettség, jelentékenység és tragikum dolgában felveheti a versenyt azokkal a lélektani felismerésekkel, melyeket az irodalom hosszú évszázadok során, kaotikus masszában, igaz, de mégiscsak felhalmozott, Freud alkotta meg. (...) Voltaképp azonban kölcsönhatásról van itt szó: az irodalom éppúgy befolyásolta Freudot, mint Freud az irodalmat.”⁹

Úgy gondoljuk, hogy a magyar irodalom — s általában a magyar kultúra reprezentánsai — Csáth korában, Babitsék idején evidencia-élménnyel fedezték fel maguknak azt a lélektani rendszert, amely maga sem volt éppen kultúra-közömbös; azt a Freudot, akit a görög drámaírók éppúgy érdekelnek és inspirálnak, mint Leonardo művészete. Fedezték tehát az analízist, s első reakciónk az átvétel, az elismerés, az idealizálás volt. A distancia-érzés — értelemszerűen — legtöbbször később jelentkezett.

A freudizmus a magyar irodalomban a húszas években bontakozott ki, a *Nyugat* hőskorában. József Attila és Csáth mellett legalább még *Babits Mihályra* kell hivatkoznunk, aki *A gólyakalifa* c. (1916) regényében a tudat alá szorított, elfojtott ösztönökről, az áloméletről a pszichoanalízis tanításait ismerve, azokat respektálva ír. Babits regényének

S aki él, mind-mind gyermek
és anyaölbé vágy.
Ölnek, ha nem ölelnek —
a harctér nási ágy.

Légy, mint a Nyolcvan Éves,
akit pusztítanak
a növekvők s míg vérez,
nemz millió fiat.

Már nincs benned a régen
talpadba tört tövis.
És most szívedből szépen
kihull halálod is.

Amit szemeddel sejtesz,
kezeddél fogd meg azt.
Akit szívedbe rejtész,
öld, vagy csókold meg azt!”

⁹ Lionel Trilling: „Freud és az irodalom” (Fordította: Árokszállás Zoltán) *Művészet és neurózis*. Modern Könyvtár 382. Európa, Budapest 1979, 85. oldal.

hőse kettős életű: énhasadását bemutatva Babits a pszichoanalitikus lélekrajzot a fantasztikumig vezeti. De látványosan hatott a freudi lélektan pl. *Karinthy Frigyesre* is. Úgy tűnik: a lélektan — s elsősorban éppen Freud — nyomán jut el Karinthy az örület, az álom ábrázolási területére, az extrém víziók, a téboly groteszk szemléletének az alkalmazásához. Szimptomatikus az is, hogy *Krúdy Gyula* többek között Ferenczi segítségével, ösztönzésével élve írja meg 1920-ban *Almoskönyvét*. Folytathatnánk a regisztrálást, a felhozott példák azonban talán demonstrálták Freud sokoldalú és intenzív hatását.

1929-ben *Németh László* a következőket írja: „S beszéljünk-e azokról az írókról, akiknek a pszichoanalízis már tudatos ösztönzés, szinte bátorítás. Egyesek ismerik Proustot, mások Kosztolányi *Pacsirtá*-ját vagy *Édes Anná*-ját. Egy kor tudományos elméleteiben éppúgy ott dobog az idők lírája, mint költői vesszoraiban. Darwinnak több köze van a kortárs lírikusokhoz, mint hinnők s Freudban az emberi léleknek a múlt század dereka óta vajdó művész-felfogása tör be a tudományba.”¹⁰

Az eddig elmondottak a tények ismertetésére szorítkoztak. A faktumok leírásánál nehezebb, mert ellentmondásosabb — a hatás mineműsége után — a hatás okairól szólni. Többen (nálunk pl. *A magyar irodalom története* c. szisztematikus tanulmánykötetek szerzői) állítják, hogy Freud olyan jelenségeket próbált a tudomány nyelvére lefordítani, amelyeket addig csak a művészeteknek sikerült megközelíteniük, s hogy Dosztojevszkij után Freud inkább már csak tudatosítónak tekinthető.

Ha elfogadjuk is ezt a vélekedést, óhatatlanul adódik a kérdés: mi nek a tudatosításáról van szó? A válaszáért *Lukács György*hez fordulunk. Lukács könyv formában 1920-ban publikálta *Die Theorie des Romans* c. tanulmányát. E tanulmányhoz 1962-ben írott előszavában vállalkozásának lényegét megfogalmazva Lukács azt állítja: a *Die Theorie des Romans* a húszas és harmincas évek fontos ideológiáinak előtörténetét adja. (A *Die Theorie des Romans* tervezett névuma és célja egy originális Dosztojevszkij-elemzés lett volna, a publikált rész azonban Tolsztojjal zárul.)

Lukács szerint bármilyen legyen is a kultúrához való viszonyunk, emberek és események teljessége csak a kultúra talaján lehetséges. Ha azonban a kultúra világa nem elégíti ki a lényegi embert (mondhatnánk: nem érinti az ember lényegét), mert idegen tőle, a természet lényegibb valóságát keresi az ember, s e keresés valamiféle romantikus, szentimentális

¹⁰ Németh László: „Freud és a pszichoanalízis” *Európai utas*, Tanulmányok. Németh László Munkái. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1973, 575. oldal.

élménnyel társulhat. Nagyon sajátos helyet kap Tolsztojnál — a természet és a kultúra között, mindketőben otthonosan és mindkettőtől idegenül — a *szerelem* és a *halál*. Tolsztojnál a *szerelemben* az őseredetiségnek kellene győznie a kultúra mint hamis kifinomodottság felett; ám a szerelem végül is „minden emberi magasrendűség és nagyság viaszszalán elnyelésévé válik az emberben élő természet által, amely természet azonban, míg valóban kiéli magát — a mi kultúrvilágunkban —, csak a legalacsonyabb rendű, legszellemnélkülibb, eszméktől leginkább elhagyott konvenciókhoz való alkalmazkodásban érheti el célját”.¹¹ A természet lényegét átélni kivételes, nagy pillanatokban képes Tolsztoj embere: ilyen kivételesen nagy pillanatok többnyire a *halál* pillanatai. Ilyenkor az ember egész korábbi élete „a semmibe vész ez élmény előtt, minden konfliktusa s az őket okozó szenvedések, gyötrelmek és tévelygések kisszerűnek és lényegtelennek tűnnek”.¹²

Lukács azt állítja: Tolsztoj regényeiben a tiszta lélek szférája az, „amelyben az ember emberként, nem pedig társadalmi lényként, de nem is elszigetelt és összehasonlíthatatlan, tiszta és ezért elvont belsőségként jelenik meg; amelyben, ha egyszer naívvul megélt magától értetődőséggé, egyedül igaz valóságként itt lesz majd, minden benne lehetséges szubsztancia és viszony új és lekerekített teljessége épülhet fel, mely éppoly messze maga mögött hagyja és csak háttérként használja fel meghasonlott valóságunkat, ahogy a mi társadalmi-, bensőséges’ dualitás-világunk maga mögött hagyta a természet világát. De ezt a változást a művészet révén sosem lehet megteremteni...”.¹³

Ami miatt Lukácsra hivatkoztunk: véleményünk szerint *Freud hatásának* lényegét abban a romantizáláshoz való — sajátosan racionalizált — *vonzódásában kereshetjük, amely Freudot a vallás és a kultúra iluzórikusságának különös leírására készítette. Freud az ember természetére apellál, mintegy megtisztítva ezt a természetet minden külsőségtől, lényeg-idegen konvencionálistól* (vallástól, kultúrától). A *szerelem* és a *halál* témájának tolsztoji feldolgozása (a természettel és a kultúrával konfrontáltatva), úgy gondoljuk, analóg Freud *Erósz* és *Thanatosz* fogalomparájának kitüntetésével. E két fogalom jellemzésének igénye elvont metapszichológiai eszme-futtatásokra is rábírja Freudot, eszme-futtatásának két alapkomponeense a természet (az ember eredeti, biológiai-ként felfogott természete) és a kultúra. Freudnál az ember privatizálódik, s ha ebben bizonyos fokig eltér is tőle Ferenczi, ő is romantikus elfogultsággal reméli azt, hogy a pszichoanalízis felneveli a kultúrával való összeütöközéseket is vállaló ideális nemzedéket.

¹¹ Lukács György: „A regény elmélete”, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Ifjúkori művek. Fordította: Tandori Dezső. Lukács György Összes Művei. Magvető Kiadó, Budapest 1975, 589—590. oldal.

¹² I. m., i. k., 590. oldal.

¹³ I. m., i. k., 592—593. oldal.

Az mindenesetre figyelemreméltó, hogy a húszas—harmincas években Freudot követő analitikusok általában szigorúbban ragaszkodnak nálunk Freudhoz, mint a szintén Freud hatása alá kerülő írók, költők, esztéták. Utóbbiak életművében kizárólagosként nem, illetve csak ideiglenesen tűnik fel a freudi mentalitás. Többnyire *egyik komponens* életműjükben a freudizmus. (Gondoljunk pl. József Attila Marx—Freud szintézis-kísérletére, vagy arra, hogy az a Karinthy Frigyes, akire hat Freud, már 1923-ban, *Kötéltánc* c. regényében karikírozza az analízist is.)

Az, hogy Freud a tudomány nyelvére próbált lefordítani olyan jelenségeket, amelyeket előtte a művészeteknek sikerült megközelíteniük, átütőbb és tisztább hatást gyakorolt a tudományra (a pszichoanalízisre), mint a Freudhoz szintén vonzó művészekre.

*

Beszámolónkban a klasszikus pszichoanalízis (a freudizmus) hatását főként egy „ortodox freudistának” mondható analitikus (Ferenczi) és egy Marx—Freud összehangolásra vállalkozó költő-esztéta (József Attila) rövidre fogott jellemzésével reprezentáltuk. A húszas—harmincas évek magyar lélektanára és kultúrájára Freud bonyolultabb és teljesebb hatást gyakorolt annál, mint amit érzékeltetni tudtunk. Írásunk inkább csak jelezte, semmint nyomon követni lett volna képes a freudi hatás elementaritását, az önálló, szuverén életművekben megjelenő Freud-recepció jellegzetességeit.